

izvirno znanstveno delo

UDK 323.1(=30)(497.4 Maribor)"1918/1941"
prejeto: 21. 10. 1998

Dragan Potočnik

mag.

Pedagoška fakulteta Maribor, Oddelek za zgodovino, SI-2000 Maribor, Koroška

Mariborski Nemci v letih 1918–1941

IZVLEČEK

Po končani prvi svetovni vojni je imela nemška manjšina v Mariboru dokaj močan gospodarski položaj. Lahko je vplivala na socialno odvisne sloje prebivalstva. Mariborski Nemci so v času med obema vojnama skrbno čuvali in gojili svojo identiteto. Imeli so svoja društva, dva časopisa, v mestu je bil tudi sedež seniorata nemške evangeličanske cerkve. Po letu 1933 so se usmerjali vse bolj nacistično in v letu 1941 odigrali vlogo pete kolone.

SUMMARY

THE MARIBOR GERMANS IN THE YEARS 1918–1941

After the First World War the German minority had in Maribor a fairly strong economic position. It was able to influence on the socially dependent part of population. The Germans in Maribor attentively treasured and cherished their identity. They had their own societies, two newspapers. In Maribor there was also the seat of the German Evangelist Church. After 1933 the Germans in Maribor were more and more nazi oriented and in 1941 played the role of the fifth colony.

Ključne besede: nemška manjšina, Maribor, nemška kulturna društva

Narodna vlada Države SHS v Ljubljani je 18. decembra 1918 razpustila nemški občinski svet v Mariboru. Razrešila je nemškega župana dr. Hansa Schmidererja in za vladnega komisarja mesta imenovala Slovenca dr. Vilka Pfeiferja, ki je vodstvo mestnega magistrata prevzel 2. januarja 1919.¹ Njegova najtežja naloga je bila, da pomiri protislovensko in protijugoslovansko gibanje Nemcev v mestu. Tako je ob prevzemu vodstva mestnega magistrata izdal prebivalcem Maribora sledeči oklic: "Obveščam prebivalstvo mesta Maribor, da bom po najboljši moči skušal zadostiti željam in potrebam prebivalstva in se tudi nadejam, da mi bo prebivalstvo brez razlike na stranke in narodnost v svojem lastnem interesu pomagalo in zapalo in elemente, ki bi skušali redno poslovanje

ovirati, zavračalo."²

Toda mariborski Nemci niso mirovali. Zahtevali so priključitev Maribora in širše okolice k Avstriji. To so utemeljevali s trditvijo, da živi v Mariboru večinoma nemško prebivalstvo, v severnem delu Slovenskih goric in na Apaškem polju pa je sicer narodnostno mešano, a prežeto s štajerskim pokrajinskim patriotizmom. Poleg tega so navajali še ekonomske razloge, ki narekujejo priključitev k avstrijski državi, kot npr. prometno povezanost med Bruckom, Beljakom, Mariborom, Ptujem in Ormožem ter oskrbo z električno energijo preko dravskih elektrarn.³

Mirovali pa nista tudi društvi Südmarka in Deutscher Schulverein, ki sta se vztrajno potegovali za plebiscit na izgubljenem spodnje-

¹ Franjo Zorko, Kronologija delavskega gibanja in družbenega razvoja Maribora in okolice (1855–1983). Maribor 1989, str. 44.

² Marburger Zeitung (v nadaljevanju MZ), 59 (1919) 2, 3. I. str. 1.

³ Tone Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945. Maribor 1968, str. 79.

štajerskem območju. Med prebivalstvo sta skušala vnesti negotovost ter ga prepričati, da ga v jugoslovanski državi čaka le gospodarska stiska. Med mnogimi propagandnimi gesli je bil tudi poziv: "Ne prodajajmo naše domovine in bodočnosti Srbom!"⁴

Propagandno nemško žarišče po priključitvi spodnještajerskih krajev k Avstriji je bil Gradec, kjer so tiskali različno propagandno literaturo. Že leta 1919 je akademski senat graške univerze kot minimum zahteval državno mejo na tako imenovani "vitanjski črti": od Olševe preko Smrekovca na Basališče pri Vitanju ter dalje na vzhod preko Konjiške gore in Boča na Rogaško goro. Avstrijske zahteve, naj se izvede plebiscit tudi v delu slovenske Štajerske, so bile spričo nasprotovanja francoske delegacije zavrjene.⁵

Višek je protijugoslovansko gibanje doseglo 27. januarja 1919, ko je bil v Mariboru ameriški delegat major Sherman Miles. To priložnost so hoteli mariborski Nemci izrabiti, da bi pokazali nemški značaj mesta. Prišlo je do tragičnega streljanja, ki se je končalo s smrtjo nekaj demonstrantov.

Dokončno je senžermenska mirovna pogodba z Avstrijo 10. septembra 1919 Maribor in skoraj ves s Slovenci naseljeni del nekdanje vojvodine Štajerske namenila novi državi Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. Kot je razbrati iz članka v Marburger Zeitung 11. septembra 1919, so nekateri mariborski Nemci sprejeli novo politično realnost (nekateri le začasno), čeprav jih je to boleče prizadelo. Priznajo, da so upali, da bo drugače.⁶

Z vzponom nacizma so zahteve po nemškem Mariboru postale spet glasnejše. Tako bi lahko leta 1933 v članku Unser deutsches Marburg, ki je bil objavljen v dunajskem glasilu nemških narodnih socialistov Der Kampf prebrali, da se Nemci z novo nastalim položajem na Spodnjem Štajerskem niso sprijaznili. Pisec članka je med drugim zapisal: "Štirinajst let so domovali tu Slovenci in cvetoče nemško kulturno ozemlje so spremenili v gospodarsko razvalino in kulturno pokopališče. Med tem pa, ko skušajo oni s frazami in lažmi v nepopisanem strahu pred zmago pravice, ki vedno bolj ogroža njihov položaj, braniti svojo posest, zahtevamo mi pred vsem svetom besedo za ljudstvo Spodnje Štajerske, ki je bilo ob prevratu ogojufano za samoodločbo. Slovenci so tisti, ki zadržajo tu nemški svet proti vsem ljudskim pravicam! Njihov poraz pa, ki ga trepetaje vidijo pred seboj, bo tu še dosti bolj uničujoč, kakor je bil oni v so-

sednji Koroški leta 1920, ker mi vemo, da bo nekoč moral priti dan, ko bomo tudi mi v našem nemškem Mariboru na mestnem magistratu, pred katerim so bili 27. januarja 1919 naši sonarodnjaki pomorjeni po slovenski oblastiteljski, razobesili zastavo s kljukastim križem kot prapor Velike Nemčije!"⁷

Vpliv Nemcev, ki je izhajal iz njihove gospodarske moči, se je močno čutil v njihovi politični moči. Prvi poskusi organizacijsko združiti nemštvo v Kraljevini SHS so se začeli že leta 1919, ko je bilo novembra v Zrenjaninu ustanovljeno nemško gospodarsko in kulturno društvo (Deutscher Wirtschafts- und Kulturverein). Že naslednje leto so Nemci v Novem Sadu osnovali še svojo matično organizacijo, švabsko nemško kulturno zvezo (Schwäbisch-Deutscher Kulturbund),⁸ ki je bila organizirana kot nepolitična zveza. V svojih pravilih si je Kulturbund zastavil za nalogo širiti knjige, umetniška dela, muzikalije in filme, ustanavljati in pospeševati razvoj knjižnic in drugih vzgojno prosvetnih ustanov, organizirati predavanja, skrbeti za vzgojo nemških učiteljev in duhovnikov, za socialno skrbstvo in gospodarske ustanove.⁹

Na Nemce iz Vojvodine so se organizacijsko naslonili tudi Nemci iz Slovenije. Z zastopstvom podravske in kočevske Nemcev so se udeležili ustanovitvenega sestanka Stranke Nemcev v Kraljevini SHS in ustanovnega občnega zbora Kulturbunda v Novem Sadu. Skupno narodnostno delo slovenještajerskih Nemcev z vojvodinskimi se je kazalo na različnih področjih. Oboji so poudarjali potrebe po nemških šolah in prosvetnih ustanovah. Še posebej od leta 1927, ko je bilo v Indiji zborovanje ob obnovljenem delovanju Kulturbunda, lahko govorimo o enotnem političnem in kulturnem nastopanju vseh jugoslovanskih Nemcev.¹⁰

Leta 1922 je bilo ustanovljeno Politično in gospodarsko društvo Nemcev v Sloveniji (Politischer und wirtschaftlicher Verein der Deutschen in Slowenien) s sedežem v Mariboru. Društvo se je skušalo politično udejstvovati, vodil pa ga je notar Lothar Mühleisen.¹¹ Pisec v Taboru je ta politični dogodek takole komentiral: "Ustanovitev nemške stranke nas ni presenetila, ker je bila ustanovitev take organizacije le še vprašanje časa. Nemci jo pripravljajo že izza zadnjih volitev, ker vedo, da

⁴ Zgodovinski arhiv Ptuj (ZAP), MO Ptuj 1919, šk. št. 240, dok. št. 14/131-919.

⁵ Tone Zorn, "Deutsche Grenzschutz" in razmejitve na Štajerskem v letih 1919-1922, ČZN 16=51 (1980) 1, str. 165-180.

⁶ MZ, 59 (1919)201, 11. IX. str. 1.

⁷ Unser deutsches Marburg, Mariborski Večernik Jutra (MVJ) 7 (1933) 115, 20. V., str. 4.

⁸ "Švabsko-nemška kulturna zveza" (Schwäbisch-deutscher Kulturbund), v nadaljevanju Kulturbund.

⁹ MZ, 60 (1920) 144, 2. VII. str. 1, 2.

¹⁰ Franjo Baš, Slovenski Nemci v razdobju 1918-1945 v fondu Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev (KUZOP) v AMNOM.

¹¹ Dušan Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933-1941. Ljubljana 1966, str. 32, 33.

bodo imeli pri bodočih volitvah tiste pravice, ki jih daje vidovdanska ustava."¹²

Društvo je skrbelo za izvrševanje manjšinskih določb iz pariških mirovnih pogodb, sodelovalo je pri kongresih evropskih narodnih manjšin ter skrbelo za kulturno in gospodarsko krepitev nemške narodne zavesti.¹³ Ker je društvo doživelo neuspeh pri državnozbornskih in občinskih volitvah, so delo usmerili v svoja gospodarska, zabavna, športna in dobrodelna društva.

Poleg Politično-gospodarskega društva Nemcev v Sloveniji, pevskih in športnih organizacij je bila pomembna še nemška evangeličanska cerkev. Z nemškim bogoslužnim jezikom in cerkvenimi podpornimi društvi je bila povezovalni člen med Nemci v Mariboru in Nemci drugje v Sloveniji oz. Jugoslaviji. Za dejavnost evangeličanske občine je bilo nasploh značilno, da se je poleg splošnih verskih vprašanj ukvarjala tudi s posvetnim delom. Nema lokrat so se njeni pripadniki zbirali v molilnici na raznih prireditvah ali pa so odhajali na izlete v okolico. Po letu 1931 pa je bila nemška duhovščina tudi vodilna v Kulturbundu. Pripadniki evangeličanske nemške duhovščine so bili najradikalnejši predstavniki nemške narodnostne misli. Tako so bile evangeličanske cerkvene organizacije (podporna in pevska društva) trajna zatočišča nemških narodnih organizacij, kadar so bile te ogrožene ali razpuščene.¹⁴

Nemci v Sloveniji so dali pobudo za ustanovitev Nemške lige za Društvo narodov (Liga der Deutschen des Königreiches Jugoslawien für Völkerbund und Völkerverständigung). Liga je sodelovala v Evropskem kongresu nacionalnosti in v Zvezi nemških narodnostnih manjšin Evrope. Liga je Nemcem v Jugoslaviji po šestojanuarski diktaturi služila kot nadomestek za politično organizacijo.¹⁵

Po šestojanuarski diktaturi leta 1929 je bil nadaljnji nemški razvoj na dotodanjih osnovah onemogočen. Z razpustitvijo vseh strank je prenehalo delovanje tako nemške stranke kakor nemškega Politično-gospodarskega društva, prav tako tudi Kulturbunda.¹⁶

Ko so bila leta 1931 odobrena pravila Kulturbunda – društva, ki naj bi razvijalo nemško kulturo, a je bilo v resnici najpomembnejši člen utiranja hitlerjanstva pri nas – se je njegova mreža

razširila tudi na mariborsko območje. Krajevna organizacija švabsko-nemškega Kulturbunda je bila ustanovljena 27. julija 1931. Predsedoval ji je nemški odvetnik dr. Lothar Mühleisen, združevala pa je okrog 700 članov od 2696 Nemcev, kolikor jih je živelo v Mariboru po popisu leta 1931.¹⁷ Kljub številčnemu osipu (po popisu leta 1921 je živelo v Mariboru 6.595 prebivalcev z nemškim maternim jezikom) pa je njihova gospodarska moč ostala neokrnjena. Zlasti so prevladovali v tekstilni in kovinski industriji, pa tudi v trgovini in obrti, bančništvu in posestništvu.

Slovenci v mestu so dovoljenje za delovanje Kulturbunda sprejeli z negodovanjem.¹⁸ Čeprav je Kulturbund smel po pravilih skrbeti le za prosveto med Nemci, so člani iskali tudi med narodno nezavednim slovenskim prebivalstvom. Prav objektivne okoliščine (čas gospodarske krize, ko so se socialna nasprotja še poglobila) so omogočile organizacijsko krepitev mariborskega Kulturbunda. Dane so bile ugodne možnosti za širjenje nemške propagandne dejavnosti. Še posebej po vzponu nacizma je postalo očitno, da je kulturno-prosvetna dejavnost Kulturbunda v Mariboru le krinka, pod katero so prevladovala politična stremjenja s širjenjem nacističnih idej in konceptov v povezavi Nemcev v Mariboru z ustreznimi nacističnimi ustanovami v Nemčiji in Avstriji. Toda tudi med Nemci so se posamezniki zavedali nevarnosti nacističnega gibanja, zato se niso hoteli včlaniti v Kulturbund.¹⁹

*Za Slovence na Štajerskem je bil Maribor
pomembno gospodarsko in duhovno središče.*

¹² Ustanovitev nemške stranke v Mariboru, Tabor 3 (1922) 220, 29. IX., str. 2.

¹³ Franjo Baš, Nemci na Spodnjem Štajerskem, v fondu 139 – mapa Schwäbisch-Deutscher Kulturbund na Spodnjem Štajerskem. Maribor, 16. 1. 1946, str. 7–8. Muzej narodne osvoboditve Maribor (MNO Maribor).

¹⁴ Franjo Baš, Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije. Maribor 1989, str. 274.

¹⁵ Dušan Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji, Ljubljana 1966, str. 38.

¹⁶ "Politischer und Wirtschaftlicher Verein der Deutschen in Slowenien", MZ 69 (1929) 48, 19. II. str. 4.

¹⁷ Ustanovitev švabsko-nemške prosvetne zveze (Schwäbisch-deutscher Kulturbund), Slovenec 59 (1931) 168, 29. VII., str. 4.

¹⁸ Vprašanje nemške manjšine v Sloveniji, MVJ 6 (1932) 67, 23. III., str. 1.

¹⁹ Rudolf Holzer, Die Jugendarbeit des Schwäbisch-Deutschen Kulturbundes Ortsgruppe: Marburg/Drau 1931–1935. Aus den Erinnerungen des damaligen Jugendführers, str. 7, AMNOM. V nadaljevanju Holzer R. Die Jugendarbeit...).

Narodni dom v Mariboru – zatočišče in središče mariborskega slovenskega življa pred 1. svetovno vojno.

Nemci v Jugoslaviji so se do leta 1933 spretno prilagajali vsakokratnemu režimu in vladajoči stranki, pri tem pa vere v nemško poslanstvo niso izgubili. Iskra pričakovanja in upanja se je razžarela z zmago hitlerizma v Nemčiji, ko je znova zaživela zahteva po nekdanji "vitanjski črti", tako da bi Maribor, Ptuj in Podravje postali sestavni del nemškega rajha.

V času vzpona nacizma v Nemčiji je ideja nacionalsocializma močno odmevala ne le v Avstriji, ampak tudi v Mariboru, zlasti med mladino. Vse do leta 1931, ko je bil izdan zakon o društvih, Kulturbund ni imel posebnih mladinskih organizacij. Delovale pa so številne legalne krajevne organizacije nemških visokošolcev, ki so se leta 1926 združile v Landesverband der deutschen Akademiker im Königreiche Jugoslawien. Vodilno vlogo in nalogo organizacijsko oblikovati in utrditi novo zvezo so dobili nemški visokošolci iz Maribora.²⁰ Že leta 1928 so organizirali prvi ideološki

organizacijski tečaj za člane nove organizacije. Na gradu Sv. Martin pri Gradcu je od leta 1928 dr. Helmut Carstanjen vodil posebne tečaje za nemško mladino iz Jugoslavije, zlasti iz Slovenije. Priredili so več t.i. narodnostnih tečajev za visokošolce jugovzhodne Evrope. Učili so se kako poučevati ljudske plese, kako voditi igralske in plesne skupine in o potrebi dela z mladimi. Graški študentje so tudi večkrat obiskali mlade v Mariboru. Gradec se je razvil v iniciativno središče nemškega manjšinskega dela.

Posledica tega iz Gradca usmerjenega dela nemške mladine je postopna radikalizacija nemških organizacij in postopni ter trajni ideološki naklon k nacionalsocializmu. Nazorno vidimo to v geslih, pod katerimi se je vršilo delo Kulturbunda. Ob obnovitvi delovanja društva je bilo geslo "zvesti narodu – zvesti državi" (volkstreu – staatstreu). Po Hitlerjevem prevzemu oblasti v Nemčiji leta 1933 se to umakne geslu neustrašenosti, resnice in zvestobe (furchtlos, wahr und treu). Po razpustu Kulturbunda leta 1935 je sledilo še ilegalno geslo "En narod – en vodja" (Ein Volk, ein Führer).²¹

Vzporedno z navedenimi gesli je potekalo tudi notranje delo Kulturbunda. Že januarja 1932 je mariborska krajevna skupina Kulturbunda organizirala tudi mladinsko gibanje pod vodstvom Rudolfa Holzerja. Nacistično izšolana in vzgojena nemška mladina iz Slovenije je postala glavni nosilec nacistične ideologije tudi v Mariboru. Posledice tega so bile kmalu vidne tudi znotraj mariborske krajevne skupine Kulturbunda.

Liberalnejše starejše vodstvo je delovalo v skladu s programom društva. Pripravljali so predavanja, gledališke večere, božičnice, posredovali so delo za brezposelne, skrbeli so za nemško dijaštvo in organizacijo nemških podjetnikov, organizirali so letne prireditve, proslave pomembnih Nemcev, pustovanja ipd. Mlajši (predvsem Rudolf Holzer) so delo starejših kritizirali, ker da so preveč popustljivi in konservativni. Zahtevali so, da se bolj odločno zavzamejo za nemško stvar.²²

Notranje življenje Kulturbunda je v letu 1934 dobivalo vedno bolj nacionalsocialistični naboj. To dokazuje tudi vsebina okrožnice mladinskega vodje Rudolfa Holzerja z dne 7. januarja 1934, kjer je zapisano: "... da ne sme nikdo nikdar pozabiti, da ima nemška manjšina od leta 1933 zopet svojo hrbtenico v Nemčiji ter da čuva s svojo roko od Boga poslani vodja Hitler tudi nad inozemskimi

²⁰ Okt. 1934, Novi Sad 1934, str. 53.

²¹ Dušan Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji. Ljubljana 1966, str. 33–45 in 109.

²² Rudolf Holzer pravi o sebi, da je bil že s trinajstimi leti zapisan nemštvu in da je vedno deloval tako ali drugače za ohranitev nemškega naroda (Holzer R., Die Jugendarbeit ... str. 35.

²⁰ Die Arbeit des Kulturbundes vom 1. Nov. 1933 bis 31.

Nemci".²³ To nemško mladinsko gibanje je bilo tajno vse do jeseni leta 1934, ko je začelo nastopati legalno in je kazalo videz telesnokulturnega dela.

Kulturbund, ki tudi v tem obdobju formalno ni bil politična organizacija, je s svojim delovanjem vse bolj prehajal na politično področje. Še posebej po vzponu nacizma leta 1933 je krajevna organizacija Kulturbunda v Mariboru s predavanji, božičnicami, ljudskimi večeri, materinskimi dnevi, spoznavanji nemške kulture, nemških pesmi, folklore, s socialnimi podporami revnejšim, z gostovanji, s športnim udejstvovanjem in še bi mogli naštevati, vse bolj širila nacistično ideologijo.

Delovanje Kulturbunda v Mariboru se je v veliki meri odvijalo nemoteno, lahko bi rekli ob veliki prizanesljivosti oblasti. To še zlasti velja za obdobje režima JRZ, pa čeprav so bile številne "kulturne" prireditve društva nacistično naravnane.

Mariborska podružnica Kulturbunda je poleg številnih dejavnosti posvečala veliko pozornost tudi socialnemu delu. Skrbeli so za siromašne nemške družine, za doraščajočo mladino ter pomagali srednješolcem in visokošolcem s štipendijami. Tako je bilo 27. marca 1933 na občnem zboru Kulturbunda še posebej poudarjena socialna skrb. Organizirali so brezplačno posredovanje del za brezposelne in štipendije za študente manj premožnih staršev.²⁴

Kulturbund si je močno prizadeval ustanoviti nemške šole, še posebej, ko je prosvetno ministrstvo 1. septembra 1930 izdalo odlok, po katerem se vpisujejo otroci v nemške šole po želji in izjavi staršev. Tako so si z vsemi napori prizadevali, da bi zbrali v raznih krajih potrebno število otrok. Ker pravih Nemcev in nemških otrok razen v Mariboru nikjer ni bilo dovolj, so se z vsemi sredstvi lotili finančno in gospodarsko odvisnih slovenskih staršev, da bi vpisali svoje otroke v nemške manjšinske šole. Po metodah, ki so jih uporabljali, so močno spominjali na nekoč zloglasni Schulverein.

Krajevna skupina Kulturbunda v Mariboru, najpomembnejša in nacistično izredno aktivna organizacija Nemcev v Sloveniji, je bila razpuščena s sklepom banske uprave dne 15. oktobra 1935. Razpust je bil obrazložen z navedbami, da je organizacija prekoračila s pravili določen delokrog, prešla na politično področje in da so njene nemške tečaje obiskovali tudi otroci slovenskih staršev, ki so v ta namen dobivali posebno podporo. Nacistično glasilo *Völkischer Beobachter* je ostro protestiralo proti razpustu Kulturbunda v Mariboru.²⁵ Ostro pa

je odgovoril tudi Slovenec. V članku *Naivnost ali drznost?* je med drugim zapisal: "Kdor količkaj pozna mariborske razmere, ve, koliko slovenskih delavcev in nameščencev je odvisno od nemškega kapitala, in mu ne bo neznan, da so polnili in da še polnijo nemške vrste v Mariboru premnogi čistokrvni Slovenci, ki jim je njih odvisnost od nemškega gospodarja ali šolska vzgoja ali pa direkten pritisk narekoval "svobodno" izjavo, da so Nemci".²⁶ Slovenec ugotavlja, da je razpust pozdravila vsa slovenska javnost, ki je že težko gledala početje nekdanjih strahovalcev slovenskega Štajerja. O razpustu Kulturbunda je poročal tudi Mariborski Večernik Jutra 19. oktobra 1935: "Včeraj popoldne je mariborska policija razpustila in zapečatila Nemško švabsko zvezo v Mariboru. Policija je nalog izvršila včeraj ob 9. uri dopoldne in je bila na delu štiri ure ter zapečatila vse njihove prostore in sestavila seznam inventarja. Nemško švabska kulturna zveza je bila v Mariboru razpuščena, ker je v svoji sredi imela tudi slovensko deco".²⁷ Mariborer Zeitung je ob razpustitvi Kulturbunda kratek. "S strani banske uprave je nadaljne delovanje zveze prepovedano. Vzroki niso znani", je zapisal pisec.²⁸

Prepoved Kulturbunda pa ni pretrgala delovanja nacistično usmerjenih Nemcev v Mariboru. Njihovo delovanje se je strnilo v legalno dovoljenih pevskih društvih, športnih organizacijah in v nemških evangeličanskih cerkvenih občinah ter v vrsti ilegalnih nacističnih organizacij.

Vsa ta društva so omogočila nemško narodnostno delo naprej, tudi če je bil Kulturbund začasno razpuščen. Iz teh razlogov je nemško politično, kulturno in gospodarsko življenje teklo nemoteno dalje, zlasti še zato, ker so Nemci imeli na razpolago tudi svoje časopisje. Mariborski dnevnik *Marburger Zeitung* je leta 1919 sicer prešel v slovensko posest, vendar je vseskozi trdno povezoval slovenještajersko nemštvo, najprej z nemško socialno demokracijo, po njenem padcu pa z nacionalsocializmom. Socialdemokratsko usmerjeno delavstvo je zalagala slovenska socialna demokracija z nemškim poltednikom *Volksstimme*, ki je podobno z razkrivanjem slovenskih notranjepolitičnih razmer napeljevala vodo na nemški politični mlin. In ko je leta 1934 prenehala izhajati *Volksstimme* v Mariboru, je bilo leta 1938 ustanovljeno v Zagrebu radikalno glasilo v nacionalno socialističnem duhu usmerjene slovenještajerske manjšine, ki je urejevala in financirala novi poltednik *Deutsche Nachrichten aus Slovenien*.²⁹

²³ Franjo Baš, *Slovenski Nemci v razdobju 1918-1945 v fondu Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev (KUZOP) v AMNOM*.

²⁴ Holzer R., *Die Jugendarbeit ...* str. 25-27.

²⁵ *Völkischer Beobachter*, 31. X. 1935, v članku *Gefährliche Kurzsichtigkeit*. Tekst odloka o razpustu glej v *Deutsches Volksblatt*, 29. X. 1935.

²⁶ "Naivnost ali drznost?" *Slovenec*, 63 (1935) 282a, 7. XII., str. 2.

²⁷ Nemško-švabska kulturna zveza v Mariboru razpuščena, *MVJ* 9 (1935) 238, 19. X.

²⁸ *MZ* 75 (1935) 239, 20. X. str. 5.

²⁹ Franjo Baš, *Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije*. Maribor 1989, str. 274.

Priključitev Avstrije k nemškemu rajhu leta 1938, sudetska kriza, razbitje Češkoslovaške so Nemcem v Sloveniji vzbudili upanje, da bodo lahko obnovili organizacije Kulturbunda. Tako je novi ministrski predsednik in hkrati notranji minister Dragiša Cvetković kmalu po prevzemu svoje nove funkcije v dokaz svojih prijateljskih odnosov do tretjega rajha odobril obnovitev organizacije Kulturbund v Sloveniji.³⁰

Vsa slovenska javnost je odločno nasprotovala obnovitvi Kulturbunda. Na zborovanju sindikalnih in levičarskih organizacij v delavskem domu v Mariboru 2. aprila 1939 je bila npr. sprejeta resolucija s protestom proti napovedanemu ustanavljanju Kulturbunda. Večernik je objavil seznam z natanko navedbo imen, naslovov in poklicev članov Kulturbunda.³¹

Kljub protestom so jugoslovanske oblasti dovolile obnovo Kulturbunda v Sloveniji oktobra 1939, torej že v času druge svetovne vojne.³² Do marca 1941 je bilo v Dravski banovini organiziranih pet okrožnih vodstev Kulturbunda (Maribor, Celje, Ptuj, Kočevje in Ljubljana) z 52 krajevnimi skupinami in skupno 11.577 člani. Okrožje Maribor je bilo marca 1941 razdeljeno v 15 krajevnih skupin.³³ Novo vodstvo Kulturbunda je bilo sestavljeno v glavnem iz nameščentva, delavstva in malomeščanstva. Dokončno se je uveljavila nacionalsocialistična ideologija. Tako je postal novi predsednik krajevnne skupine Kulturbunda v Mariboru bančni uradnik Josef Klingberg. Tako kot predsednik se tudi večina članov odbora do takrat ni pojavljala v ospredju. Iz odbora so izpadli starejši mariborski nemški veljaki, npr. Lothar Mühleisen.

Mariborer Zeitung je o ponovnem delovanju Kulturbunda zapisal: "V Gambriusovi dvorani je imela mariborska krajevna skupina Kulturbunda občni zbor. Lani je imela mariborska skupina 572 članov, letos pa je to število močno narastlo. Kulturno delo in ljudske vrednote naj bi pripeljale Nemce v pozitiven odnos do države in večinskega ljudstva. Dovoljenje oblasti za ponovno vzpostavitev krajevnne skupine naj bi prispevalo k sproščanju napetosti v teh odločilnih časih. V zameno bodo Nemci pokazali svojo lojalnost državi in večinskemu narodu."³⁴ Nemci so lojalnost

do jugoslovanske države in slovenskega naroda vezali na pogoj, da se jim prizna pravica do avtonomnega kulturnega, socialnega, mladinskega in gospodarskega narodnostnega dela. Nemško kulturo pojmuje Kulturbund v njenem izvirnem smislu, v njeni enotnosti z narodno skupnostjo in v njenem svojstvenem nemškem izražanju nemške nravi, nemških običajev in nemških vrlin.

V nasprotju z dobo pred letom 1929, ko je bil Kulturbund organizacija, podrejena političnemu in gospodarskemu društvu ter nemški stranki, in v nasprotju z dobo pred letom 1935, ko je Kulturbund deloval vzporedno s športnimi in pevskega nemškimi organizacijami, je postal z letom 1939 osrednja nemška organizacija. Strnjeni na zunaj in povezani na znotraj so z nacionalsocialističnim svetovnim naziranjem Nemci prevzeli v svojo organizacijo tudi načelo brezpogojne discipline. Krajevni odbori Kulturbunda so postali izvrševalni organi vodstva, ki je za Slovenijo imelo svoje središče v Mariboru. Vsaka pokrajinska, okrajna in krajevna skupina je imela delovne odbore za kulturo, socialna vprašanja, mladino, organizacijo, gospodarstvo, ljudsko zdravje, šport, vzgojo, statistiko, pravne zadeve in ženska vprašanja.³⁵

Statistični urad, ki je začel ilegalno delovati že leta 1936, je vodil evidenco članov Kulturbunda, hkrati pa je tudi nadzoroval članstvo in zlasti omahljivce in dvomljive člane ter dajal o njih politične ocene.³⁶

Povezanost slovenještajerskega nemštva z nacionalsocialističnim nemškim gibanjem se je jasno kazala v kulturnem in socialnem delu Kulturbunda. Predavanja, pevski nastopi, božičnice, materinski dnevi, prosveta med mladino, športno gibanje med mladino, propaganda za nemško knjigo, vse to je do podrobnosti povežalo slovenještajerske nemške organizacije z NSDAP.³⁷

Velik razmah Kulturbunda se je kazal v številu članstva. Po podatkih omenjenega statističnega urada je bilo 26. septembra 1940 v Mariboru 1678 pripadnikov Kulturbunda, na Studencih 300 in na Pobrežju 280. Zadnji podatki o številu članov Kulturbunda v Mariboru so iz 19. januarja 1941, ko je bilo v Mariboru 2211 članov, na Studencih 502 in na Pobrežju 443.³⁸

³⁰ Wieder Kulturbund in Slowenien, Südost - Pressebericht, vom 7. april 1939, Südostdeutsches Institut Graz, AMNOM.

³¹ Švabsko-nemška prosvetna zveza (Kulturbund) v Ljubljani, Večernik 13 (1939) 109, 13. in 14. V. 1939, str. 2.

³² Tone Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945. Maribor 1968, str. 102.

³³ Marjan Žnidarič, Do pekla in nazaj (Nacistična okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941-1945). Maribor 1997, str. 42.

³⁴ Ortsgruppe Maribor des Schwäbisch-deutschen Kulturbundes, MZ 79 (1939) 258, 10. XI. str. 4, tudi v Slovencu 68 (1940) 260, 12. XI., str. 7.

³⁵ Franjo Baš, Slovenski Nemci v razdobju 1918-1945 v fondu Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev (KUZOP) v AMNOM.

³⁶ Tone Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945. Maribor 1968, str. 102.

³⁷ Franjo Baš, Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije. Maribor 1989, str. 108.

³⁸ Rudolf Holzer, Die statistische Stelle des SDKB Draubannschaft, samt Beilagen, prilogi 20 in 29, fond Švabsko-nemške kulturne zveze (SDKB) v AMNOM.

Der Männergesangsverein erlaubt sich die Mitteilung zu machen, dass er am 7. Dezember 1936 die neunzigste Wiederkehr seiner Gründung feiert, wozu hiemit die freundl. Einladung ergelht

FESTPROGRAMM

Montag, den 7. Dezember um 20 Uhr im Saale der Brauerei Union

FESTKONZERT

unter Leitung des I. Chormeisters **Prof. Hermann Frisch**
und der freundlichen Mitwirkung des Brudervereines aus Ptuj

Als Gäste: Opersängerin Fräulein **Vera Mansinger**, Graz; Konzertsängerin Fräulein **Marion Clarici**, Graz; Konzertsänger Herr **Ladislav Kemeny**, Wien; Opersänger Herr **Ing. Leopold Reisinger**, Graz

Orchester: Die Kapelle des königl. 45. Inf. Reg., verstärkt durch Damen und Herren der Gesellschaft

FESTVERSAMMLUNG

eine halbe Stunde nach Beendigung des Konzertes ebenda

Dienstag, den 8. Dezember

Um 10 Uhr Gräberbesuch mit Totenehrung (Friedhof in Pobrežje)

Es wird höflichst gebeten, bis spätestens 1. Dezember im Geschäfte Julius Fischbach, Gosposka ul. 5, bekannt zu geben, ob Sie an der Festversammlung sowie dem Festkommers teilzunehmen beabsichtigen

Kartenvorverkauf bei der Firma „Svila“, Gosposka ulica 34

Pevsko društvo Marburger Männergesangsverein je bilo po letu 1918 najvažnejša kulturna institucija Nemcev v Mariboru.

Kljub temu da je slovensko prebivalstvo v Mariboru z ogorčenjem sprejelo vnovično ustanovitev Kulturbunda, se je članstvo v Kulturbundu večalo. Še posebej močan vpliv je imel na socialno odvisne sloje. To dokazuje tudi naslednji primer: Josip Neubauer je v svoji prošnji za podporo med drugim pisal "da ni član Kulturbunda, če pa občina moji prošnji ne more ugoditi sem primoran, da se obrnem na omenjeno društvo."³⁹

Velik razmah Kulturbunda se je kazal tudi v novih društvenih prostorih. Tako so imeli svoje poslovne prostore na Aleksandrovi cesti 14. Prosvetno središče s knjižnico je bilo v prostorih na Strossmayerjevi 6, kjer so imeli tudi dvorano. Tretjo postojanko so si zgradili jeseni 1940 v Pipuševi ulici na dvorišču Schmidererjeve hiše,

kjer so bila prejšnja skladišča prezidana v moderno opremljeno dvorano. Dvorano je uporabljalo društvo Rapid in njegove športne sekcije, hkrati pa so bile v njej tudi velika zborovanja.

19. januarja 1941 je bilo v Mariboru zborovanje delegatov vseh krajevnih skupnosti Kulturbunda v Dravski banovini, kar kaže, da je bilo mariborsko društvo zelo pomembno. Okrog 300 ljudi je zborovalo v prostorih Velike kavarne, kjer so razglabljali o vprašanih notranje organizacije posameznih društev, o administraciji, sprejemanju članstva ter o Kulturbundovem časopisu. Žensko članstvo je zborovalo v dvorani protestantskega župnišča, mladina pa je imela zborovanje v prostorih Kulturbunda na Aleksandrovi c. 14. Glavno, skupno zborovanje pa je bilo v telovadni dvorani Rapida v Pipuševi ulici. Tu je bilo zbranih okrog tisoč članov.

Slovenski rodoljubi so ob tem zborovanju dele-

³⁹ Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), fond Mestna občina Maribor (MOM), št. škatle 481, št. spisa 329. Prošnja za podporo Neubauer Josipa, Maribor 12. januar 1941.

gatov pripravili protidemonstracije in ostro kritizirali oblast, ker je dovolila to nacistično zborovanje. Vsi poskusi domoljubnih Slovencev, da bi preprečili rušilno petokolonaško dejavnost v Mariboru, so bili zaman. Tudi represivni ukrepi oblasti proti vse pogostejšim nacističnim izpadom Nemcev v mestu niso zalegli. Sadovi tega intenzivnega petokolonaškega dela so se kazali v odkriti nacistični propagandi.

Na priključitev slovenske Štajerske k nemški rajhu so se pripravljali Nemci v Mariboru tako, da so po vzgledu oddelkov SA začeli ustanavljati polvojaške formacije (Deutsche Mannschaft). Trdno organizacijsko osnovo je dobilo nemško moštvo v Mariboru jeseni 1940, ko so na sestanku okrajnih vodij Kulturbunda izvedli organizacijo "obveščevalnega in informacijskega sistema" in se dogovorili o izdelavi alarmnega sistema, "da bi bila čimbolj zagotovljena zaščita nemške krvi in premoženja".⁴⁰

Tudi Inštitut za jugovzhodno nemštvo in Pokrajinski obmejni urad v Gradcu sta se pospešeno pripravljala na priključitev slovenske Štajerske k Nemčiji. Leta 1940 sta izdelala za vsak politični okraj na slovenskem Štajerskem obsežne elaborate s splošnimi geografskimi in zgodovinskimi podatki, z opisom gospodarskih, upravnih, političnih, prosvetnih, cerkvenih ter poštnih in prometnih razmer. Ti elaborati so vsebovali tudi sezname vseh pomembnejših Slovencev. Na seznamu Nemcem sovražnih Mariborčanov se je znašlo 130 zavednih Slovencev. Med njimi so prevladovali Maistrovi borci, člani Sokola, pripadniki bivše Narodne odbrane in komunisti. To delo so opravljali člani Kulturbunda in vohunska mreža, ki sta jo vzpostavili varnostna služba in nemška vojaška obveščevalna služba.⁴¹

Ob okupaciji se je velika večina mariborskih Nemcev povezala z okupatorjem, še posebej nemški lastniki mariborskih tovarn. Okupatorjevi ukrepi v Mariboru leta 1941 so v veliki meri posledica delovanja nemške manjšine med obema vojnama. To kažejo prvi meseci okupacije, ko je nemški okupacijski aparat deloval brezhibno po zaslugi že pripravljenega gradiva, ki je bilo na razpolago okupatorju ob njegovem prihodu v Maribor.⁴²

ZUSAMMENFASSUNG

Die Mariborer Deutschen in den Jahren 1918-1941

Das neugegründete Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen schob dem deutschen imperialistischen Vordringen zur Adria einen Riegel vor und befreite einen beträchtlichen Teil des slowenischen ethnischen Territoriums vom deutschen Entnationalisierungsdruck. Obwohl Maribor und das steirische Draugebiet dem Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen einverleibt wurden und die Bevölkerung mehrheitlich slowenisch war, behielt die deutsche Minderheit noch weiterhin einen festen Standort in der Stadt Maribor bei. In ihren Händen befand sich ein beträchtlicher Teil des Mariborer Kapitals, der Fabriken und Handelsunternehmen. Angesichts dieses Besitzanteils an der Mariborer Wirtschaft fühlten sich die slowenischen Deutschen, trotz des Verlusts ihrer politischen Macht, ziemlich stark genug.

Die deutschen Fabrikbesitzer spielten nicht nur die Rolle der Vertreter fremden Kapitals, sondern übernahmen auch nationale Aufgaben. Kraft ihrer Stellung verbreiteten sie die deutsche Sprache und Kultur. All dies übte einen starken Einfluß aus vor allem auf sozial abhängige Schichten der slowenischen Bevölkerung, besonders die Arbeiter.

Für die zwanziger Jahre kann festgehalten werden, daß die Deutschen in Maribor dem deutschen Schulwesen, dem deutschen geselligen Leben und der deutschen Sprache höchste Aufmerksamkeit widmeten. Diese Ziele erreichten sie in Jugoslawien durch die Deutsche Partei und den Kulturbund, in Slowenien durch einen besonderen Politisch-ökonomischen Verein für Deutsche, durch Gesang- und Sportvereine sowie durch die evangelische Kirche. Die wirtschaftliche Grundlage für die Arbeit der slowenischen Deutschen bildeten die deutschen Geldinstitute und natürlich die deutsche Industrie. Das Wirken der deutschen Vereine, das Erscheinen der deutschen neutralen *Marburger Zeitung* und der sozialdemokratisch ausgerichteten *Volksstimme* sowie der Sitz des Seniorats der deutschen evangelischen Kirche in Slowenien machten Maribor zu einem der deutschen Zentren in Slowenien (neben Kočevje, Ptuj und Celje). Dabei muß hervorgehoben werden, daß sich das hiesige Deutschtum durch seine Vereine von der slowenischen Bevölkerung absonderte und in seine Mitte nur "Zuverlässige" aufnahm. Es wurden zwar nationalgetrennte Vereins-

⁴⁰ Tone Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945, Maribor 1968, str. 102.

⁴¹ Marjan Žnidarič, Do pekla in nazaj (Nacistična okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941-1945), Maribor 1997, str. 43.

⁴² Marjan Žnidarič, Prispevek k zgodovini Nemcev v Mariboru med obema vojnama, ČZN 19=54 (1983) št. 1-2, str. 219.

veranstaltungen abgehalten, doch die Behörden übten gegenüber den deutschen Veranstaltungen größtmögliche Toleranz.

Die nationalsozialistische Orientierung der Mariborer Deutschen nahm nach 1933 zu und wurde nach 1938 noch stärker. Immer mehr Deutsche bekannten sich zur nationalsozialistischen Bewegung, und sie wurden immer aggressiver, so daß sie im Jahre 1941 ihre Rolle der Fünften Kolonne mit Erfolg spielten. Ihre "kulturelle" Betätigung war nur ein Deckmantel für politische Ziele, und ihre kulturellen Veranstaltungen waren eher nationalsozialistische Kundgebungen. Die Vereine stellten lediglich den verlängerten Arm des Kulturbunds dar, ihre Tätigkeit wurde die ganze Zeit vom deutschen Kapital unterstützt. Das Deutschtum in Maribor verstand sich so als Bestandteil des deutschen Nationalkörpers unter der Führung von Adolf Hitler.

VIRI IN LITERATURA

Arhiv muzeja narodne osvoboditve Maribor (AM-NOM):

Baš, F.: Slovenski Nemci v razdobju 1918-1945, fond Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev (KUZOP),

Holzer, R.: Die Jugendarbeit des Schwäbisch-Deutschen Kulturbundes Ortsgruppe: Marburg/Drau 1931-1935. Aus den Erinnerungen des damaligen Jugendführers,

Holzer, R.: Die statistische Stelle des SDKB Draubannschaft, samt Beilagen, prilogi 20 in 29, fond Švabsko-nemške kulturne zveze (SDKB),

Wieder Kulturbund in Slowenien, Südost-Pressebericht vom 7. april 1939, Südostdeutsches Institut Graz.

Muzej narodne osvoboditve Maribor:

Baš, F.: Nemci na Spodnjem Štajerskem, mapa Schwäbisch-Deutscher Kulturbund na Spodnjem Štajerskem, Maribor, 16. 1. 1946, fond 139

Pokrajinski arhiv Maribor, fond Mestna občina Maribor, škatla 481, spis 329.

Zgodovinski arhiv Ptuj, MO Ptuj 1919, šk. 240, dok. 14/131-919.

Marburger Zeitung (Marburg) 3. 1. 1919; 11. 9. 1919; 2. 7. 1920; 19. 2. 1929; 20. 10. 1935; 10. 11. 1939.

Mariborski Večernik Jutra (Maribor) 23. 3. 1932; 20. 5. 1933; 19. 10. 1935; 13. in 14. 5. 1939.

Slovenec (Ljubljana) 29. 7. 1931; 7. 12. 1935; 12. 11. 1940.

Tabor (Maribor) 29. 9. 1922.

Völkischer Beobachter (Berlin) 31. 10. 1935.

Die Arbeit des Kulturbundes vom 1. Nov. 1933 bis 31. Okt. 1934. Novi Sad 1934.

Baš, F. (1989): Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije. Maribor.

Biber, D. (1966): Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933-1941. Ljubljana.

Ferenc, T. (1968): Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945. Maribor.

Zorko, F. (1989): Kronologija delavskega gibanja in družbenega razvoja Maribora in okolice (1855-1983). Maribor.

Zorn, T. (1980): "Deutsche Grenzwatch" in razmejitev na Štajerskem v letih 1919-1922. Časopis za zgodovino in narodopisje (Maribor) n. v. 16.

Žnidarič, M. (1983): Prispevek k zgodovini Nemcev v Mariboru med obema vojnama. Časopis za zgodovino in narodopisje (Maribor) n. v. 19.

Žnidarič, M. (1997): Do pekla in nazaj. (Nacistična okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941-1945). Maribor.